

Heeft Marx nog zin vandaag?

Een feministisch perspectief

Monika Triest

Ter inleiding

'La liberté n'est pas une réponse, elle est une question' ('Vrijheid is geen antwoord, het is een vraag'). Dat is een uitspraak van Baudrillard (interview BRTN 1 okt. 1995). Vrijheid kan dus geen doel op zich zijn, maar een bevraging, het opnieuw in vraag stellen van de zin van alles. In een volledig-postmodernisme-instelling kan dit tot wanhoop drijven.

De grote verhalen zijn immers afgezworen (zijn ze dat echt?) en de kleinere verhalen zijn fragmentair, kunnen de totale wereld niet meer begrijpen. Ons virtueel wereldbeeld lijkt wel echt te zijn geworden. In de ogen van Baudrillard hebben we een cloon gemaakt van onszelf; we zijn beroofd van onze eigen identiteit, en, wat nog erger is, we zijn beroofd van de andere, het anders-zijn. Die andere ontsnapt immers aan onze meest verfijnde beheersingstechnieken. Als oplossing voor deze 'crime parfait' stelt Baudrillard het 'radicale denken', waarbij het kritische denken. In een radicale wereld past enkel nog een radicaal denken. De vernietiging dus van alle bestaande paradigmata. Met dan toch één enkel paradoxaal lichtpuntje: de verhouding met de andere. De andere, hoezeer die ook ontsnapt aan onze controle, zou toch de ultieme zingever zijn. Maar hoe ziet die andere eruit in deze imaginaire wereld, in de virtuele realiteit? Is de andere nog wel kenbaar in deze context?

In deze bijdrage wil ik pogen aan te tonen dat Marx nog steeds nuttig is bij het beantwoorden van deze existentiële vragen. Marx niet als groot verhaal, en zeker niet als dogma (dogmatisch denken is anti-marxistisch), maar als één van vele verhalen waarvan de feministische beweging in de tweede helft van deze eeuw gebruik heeft gemaakt, en m.i. ook in de volgende eeuw nog diensten kan bewijzen. Bovendien *zou* men kunnen verwachten dat feministische theorieën deels zouden geïntegreerd zijn door recente marxistische denkers.

Als pijlers wil ik hier de meest klassieke concepten voorleggen die inspiratie hebben gegeven aan de eerste liberale revolutie, maar ook aan Marxistische *samenlevingsmodellen*: *vrijheid - gelijkheid - solidariteit*.

Vrijheid-gelijkheid-solidariteit

Welke betekenis heeft het feminisme aan deze concepten gegeven en in welke mate waren deze betekenissen geïnspireerd door Marx?

Vooraf, als ik spreek over 'het feminisme' bedoel ik niet dat er slechts één feminisme zou zijn. De beweging is op wereldniveau te divers om de term in uniforme zin te gebruiken. Met 'feminisme' bedoel ik een feministisch gedachtengoed, zoals dat zich heeft gemanifesteerd in de tweede helft van onze eeuw en in de meest algemene zin uitgaat van gelijke rechten en gelijke behandeling van vrouwen en mannen. Feminisme als sociale beweging, als ideologie, als kracht voor verandering in de samenleving.

1. Vrijheid

Is vrijheid doel of middel? Is het een produkt of een proces? Is vrijheid een individuele of collectieve aangelegenheid? Is vrijheid voor de mens überhaupt mogelijk? Wat is vrijheid? Is het 'vrijheid van' of 'vrijheid tot'? Is vrijheid mogelijk zonder verantwoordelijkheid? Hoever reikt zulke verantwoordelijkheid?

Dit waren de discussies die 'Mei 68' had losgemaakt op een breed maatschappelijk niveau en die grote weerklank kregen bij vrouwen die zich 'feministen' gingen noemen. Voor hen waren dit immers geen abstracte, maar zeer concrete politieke én persoonlijke vragen.

Wat is vrijheid voor Marx?

Vrijheid *is* door Marx niet gedefinieerd in abstracte, en zeker niet in absolute zin. Marx had het over be-vrijding, bevrijding van onderdrukking, bevrijding van uitbuiting; bevrijding als proces in maatschappelijke verhoudingen. Dit was voor hem de eerste stap naar de vrijheid om een klassenloze maatschappij te realiseren: dus eerst de 'vrijheid van' (dit is de liberale definitie), om dan later 'vrijheid tot' te realiseren.

Feministen hebben in eerste instantie de liberale definitie van vrijheid overgenomen. De reden hiervoor is gemakkelijk te vinden: daarover heb je, binnen de spelregels van een democratisch systeem, vrij snel een consensus. Deze

consensus is uiteraard nooit definitief. Daarvoor zijn de interpretaties te talrijk, zowel van principes (zoals verbod op discriminatie) als van strategieën (zoals het gebruik van juridische mechanismen).

Als liberaal principe geldt dat de vrijheid van de ene de vrijheid van de andere niet mag roven, en dat dus discriminatie verboden is. Deze stelregel werd gehanteerd om op rationele wijze het debat aan te gaan tussen vrouwen en mannen omtrent de betekenis van 'vrijheid tot individueel handelen'. Deze discussies waren meestal snel afgelopen omdat velen (zowel vrouwen als mannen) van oordeel waren dat mannen vrouwen niet verhinderden zich vrij te bewegen, te vergaderen, hun mening te uiten, te solliciteren voor een job, enz. Nochtans werden vrouwen wel verhinderd in hun fysieke vrijheid, de vrijheid over hun lichaam te beschikken zoals ze dat zelf wensten, o.m. via contraceptie en abortus. Het recht op abortus werd heel snel tot een strijdpunt voor veel vrouwen, die hiervoor hun tegenstander zochten niet bij 'de mannen', maar bij de (mannelijke) wetgever, de staat. Dit juridisch gevecht heeft vele jaren geduurd. De overwinning op dit terrein was voor vrouwen van uitzonderlijk belang: recht op controle van je eigen lichaam is een eerste stap op de lange weg naar de autonomie van het individu.

Een tweede betekenis-niveau van het principe vrijheid kwam aan de orde: onvrijheid kan geïnternaliseerd worden, kan een deel van je identiteit worden, kan 'onderdrukking' worden. Een vergelijking met de heersende klasse onder het kapitalisme was snel gemaakt: zoals de kapitalistische klasse de arbeidersklasse onderdrukt, zo onderdrukken mannen vrouwen. Het systeem dat mannen de mogelijkheid geeft deze onderdrukking systematisch - en ongestraft - toe te passen, noemen we 'patriarchaat'. Kapitalisme en patriarchaat gaan hand in hand, ze versterken elkaar. In beide gevallen gaat het over macht.

De term macht ontketende heftige politieke discussies. Wat is macht? Wie kan het definiëren, bewijzen? De meeste wetenschappers schrikken ervoor terug die term te gebruiken. Macht is iets voor despoten, dictators, enz., niet voor mannelijke en vrouwelijke actoren in een democratie. Macht ontketent verzet, strijd. Feministen maakten analyses van diverse soorten macht, en ze gingen zich concentreren op vormen van verzet: strategieën voor een tegen-macht. De macht van de vrouwenbeweging moest komen uit de solidariteit tussen alle vrouwen onderling (sisterhood is powerful) op dezelfde manier als de arbeidersklasse ten strijde moest trekken tegen de kapitalistische klasse. Alleen was de opsplitsing van de vijandelijke kampen niet zo simpel: moet een vrouw ten strijde trekken tegen haar eigen man, haar vriend, haar vader, haar zoon? Zijn alle mannen onderdrukkers? Hoe moet de omverwerping van het patriarchaat

gebeuren? En is er ook sprake van 'uitbuiting' van vrouwen, in de economische zin van het realiseren van meerwaarde op de rug van vrouwen? Wie realiseert dan die meerwaarde: de echtgenoot, de werkgever van de echtgenoot, de werkgever van de vrouw, de staat? En zijn alle vrouwen 'sisters'?

Naarmate de verschillen tussen vrouwen onderling naar boven kwamen en gevaloriseerd werden, verloor het 'gelijkheidsfeminisme' aan krediet ten gunste van het 'verschil-feminisme'. Verschillen waren nu positief te waarderen, ook al verzwakte dit de massa-mobilisatie van vrouwen.

Toch bleven er nog voldoende punten over om een consensus te bereiken: de ergste vormen van onderdrukking werden 'uitbuiting' genoemd in niet-marxistische zin, als machts-misbruik ten koste van vrouwen tot profijt van bepaalde mannen. Er zijn immers vrouwen die ge-bruikt worden in het eigenbelang van bepaalde mannen (prostituées; kinderarbeid), vrouwen die binnen het huwelijk verkracht worden, kindermishandeling, incest, enz. Dit maatschappelijk debat kreeg een interessante wending: geweld tegen vrouwen werd geweld tegen mensen; vrouwenhandel werd mensenhandel; rechten van vrouwen op fysieke integriteit werd herdefinieerd als mensenrechten. De aandacht naar de specifiek-vrouwelijke kant van deze uitbuiting ging verloren.

Tegelijkertijd gingen er uit feministische hoek stemmen op om komaf te maken met het zogenaamde 'slachtoffer-feminisme'. Alsof Marx de uitgebuite arbeiders ooit had voorgesteld als zielige slachtoffers op het altaar van de kapitalisten.

De oorspronkelijke kracht van de (neo)marxistische analyse over patriarchaat en systeem-onderdrukking en -uitbuiting ging op die manier verloren.

In feite is er in het debat over principes van vrijheid een dubbele verenging gebeurd: één, bevrijding van patriarchale overheersing is afgezwakt tot bevrijding van de ergste vormen van fysieke en psychische uitbuiting van specifieke groepen van mensen; twee, de sekse-gebonden vormen van onvrijheid hebben de plaats moeten ruimen voor de stelling dat vrouwen zelf in ongelijke mate vrij of onvrij zijn; er moeten dus specifieke strategieën komen voor specifieke groepen van vrouwen.

Drie Marxistische bedenkingen hierbij: is uitbuiting niet een essentiële term met de betekenis van 'het realiseren van meerwaarde door groepen mannen ten koste van groepen vrouwen'. Zo zou men kunnen spreken over bv. meerwaarde in het gezin (door het patriarchale gezag van de vader), meerwaarde op de arbeidsmarkt (uitsluiting van vrouwen uit de actuele technologische kennis en beheersing), meerwaarde in de politieke instellingen (dominantie van mannen op de beslissingsniveaus).

Een andere bedenking is dat de motor van fundamentele verandering, zowel in het marxisme als in het feminisme, ligt in het concept vrijheid als vraag naar de relatie tot de andere, als vraag naar de relatie individu-collectiviteit, vraag naar de verhouding tussen economie en politiek, vraag naar het verband tussen het politieke en het persoonlijke. Deze vraagstelling dreigt verloren te gaan in het discours rond individualisering en differentiëring.

Drie, in de analyse van machtsverhoudingen binnen het kapitalisme erkenden marxisten een vorm van objectivering: de arbeider wordt tot object gemaakt. In de beginfase van de tweede feministische golf was er sprake van vrouwen als seks-object. Jammer genoeg is hier niet dieper op ingegaan vanuit het perspectief van vrouwen als sekse-object, wat m.i. veel meer bijdraagt tot de discussie. Tekenend is hier de kracht die aanvankelijk uitging van de feministische kritische analyse van beeldvorming rond man-vrouw verhoudingen via de media en de reclamewereld. Feministen vandaag aanvaarden niet langer het "slachtoffer- of object-perspectief"; zij gaan ervan uit dat het individu subject is, actor, die enkel een aantal objectieve condities moet overwinnen om tot een gelijke verdeling te komen van hulpbronnen en posities. Men zou nochtans kunnen stellen dat vandaag, meer dan ooit, sprake is van massificatie, ver-markting en commodificatie door het kapitaal, het management, de media. Op bepaalde deelterreilen hebben marxistische feministen, vooral in Groot-Brittannië, getracht (zelfs door empirisch onderzoek) de mechanismen bloot te leggen die de toegang van vrouwen tot bepaalde kennis- en arbeidsniveaus verhinderen. Volgens hen gaat het niet om 'primaire onderdrukking' (op basis van klasse) en 'secundaire onderdrukking' (op basis van sekse), maar om het herkennen van gelijkaardige en met elkaar verweven mechanismen van kapitalisme en patriarchale macht. Een interessant concept is bijvoorbeeld 'skill' als sociale constructie, een verdeelmechanisme zowel in de arbeidsverhoudingen als in de sekse-verhoudingen. Het is ook in de Angelsaksische feministische literatuur dat er discussies zijn ontstaan rond de vraag of het kapitalisme wel of niet het patriachaat nodig heeft voor zijn voortbestaan: na een analyse van sekse en produktieverhoudingen, is de aandacht gericht op het begrip 'reproductie': reproductie, zowel biologische als ideologische reproductie. Dergelijke vragen kunnen heel vruchtbaar zijn, maar worden meestal vroegtijdig stopgezet door gebrek aan belangstelling, gebrek aan middelen, en door bepaalde mode-trends die ook in het feministisch discours terug te vinden zijn (deconstructie, postmodernisme, enz).

Marxistische benaderingen worden gemakkelijk beschouwd als achterhaald en/of dogmatisch.

Tegelijk met de principiële discussies hebben feministen steeds de discussie gevoerd op het niveau van het concrete, zeg maar het dagdagelijkse niveau:

welke materiële hindernissen zijn er die de vrijheid van de vrouw in de weg staan? Hier ontstaat meteen de vraag naar materiële vrijheid, bestaanszekerheid, opleidings- en beroepskansen, recht op arbeid, recht op economische zelfstandigheid. In alle westerse landen hebben vrouwen regelingen blootgelegd in arbeidswetgeving, onderwijswetgeving, sociale zekerheid die nadelig of 'discriminerend' waren voor vrouwen. De legitimering vonden deze vrouwen in algemene democratische principes - zoals het wegwerken van discriminerende bepalingen.- en niet meer in bevrijding van ongelijke sociale structuren en mechanismen. Hoewel niemand de noodzaak van die anti-discriminatie maatregelen zal betwijfelen, is dit opnieuw een verenging van het oorspronkelijke discours. Vrijheid wordt op die manier geïnterpreteerd als het vrij zijn van juridische discriminatie op basis van sekse.

2. *Gelijkheid*

Men heeft vaak getracht het feminisme te diskrediteren door te stellen dat sommige vrouwen mannen wilden imiteren, beconcurreren; dat er evenveel vrouwen aan de top moesten staan als mannen; dat vrouwen in alle opzichten gelijk wilden zijn aan mannen (en dus ook maar de loopgraven in moeten). In de context van de sociale revolutie van mei '68 waren feministen op zoek naar een ander mensbeeld: de revolutie was nodig op alle niveaus: politiek, economisch, cultureel én persoonlijk. Veel meer dan het op zoek gaan naar een identiteit, werd er gezocht naar een andere manier van zijn in deze wereld. De 'consciousness raising' groepen waren zomaar geen praatgroepen voor gefrustreerde huisvrouwen. Vanuit de eigen levenservaring werd er gezocht naar de zin en onzin van het bestaan, met als grondvraag 'in welk soort wereld willen wij leven, en hoe kunnen we daaraan beginnen?' Voor veel vrouwen hadden deze gesprekken, inzichten en strategieën ingrijpende gevolgen. Ook deze zaken zijn in diskrediet gebracht - soms zelfs door mei 68-ers - tijdens de post-mei 68 periode als vals sentiment, utopie, dromerijen, Spielereien.

Hierdoor kon het liberale feminisme weer opgang maken: het verdedigt niet de gelijkheid van vrouwen en mannen, maar de gelijke toegang tot (arbeid, politiek, enz), zonder na te gaan of de uitgangspositie voor mannen en vrouwen wel vergelijkbaar is. De term 'gelijke kansen' reikt verder, maar wordt meestal geïnterpreteerd als 'gelijke toegang tot'.

Voor de feministen die zich opstellen als sociale beweging, als politieke strategie naar een alternatieve samenleving, heeft Marx duidelijk als inspi-

ratiebron gediend. Zoals de kapitalistische structuren gebaseerd zijn op ongelijke machtsverhoudingen, zo is ook het patriarchaat een structuur en een ideologie van dominantie. Het is belangrijk na te gaan welke mechanismen bijdragen tot de aanhoudende ongelijke machtspositie van vrouwen en mannen. Marxistisch geïnspireerde vrouwen willen helemaal geen mannen imiteren; hun hoogste doel is niet een gelijk aantal mannen en vrouwen te laten zetelen in de top van de Société Générale. Zij willen een samenleving waarin structurele ongelijkheid onmogelijk gemaakt wordt. Dit betekent dat er moet gekeken worden naar de resultaten van bepaalde maatregelen en niet enkel naar de bedoelingen. Als blijkt dat systematisch minder vrouwen aanwezig zijn in de top-niveaus van de universiteiten, de administraties, enz., dan kan dit feit op zich beschouwd worden als resultaat van discriminatorische procedures en praktijken, waarvoor bepaalde mensen, regels en instellingen verantwoordelijk zijn. Dit is een vorm van systeem-discriminatie die zeer moeilijk aanwijsbaar en aanvechtbaar is via de gewone juridische procedures. Hiervoor is een marxistische strategie noodzakelijk: het bewustzijn van deze systeem-discriminatie én de bereidheid tot gezamenlijke strijd. Dit klinkt heel ouderwets, maar het is precies op dit punt dat de meest radicale feministische groepen struikelen. Het is een keiharde strijd van lange duur, waarvoor grote groepen vrouwen (en mannen) moeten kunnen worden ingezet.

3. Solidariteit

Sinds het begin van de tweede feministische golf is er een wending gekomen van de slogan 'sisterhood is powerful' naar 'empowerment'. Wat is het verschil in deze terminologie, en is hier nog iets marxistisch in te herkennen?

'Sisterhood is powerful' was een radicale slogan in marxistische zin, d.w.z. een instrument om fundamentele verandering in de samenleving tot stand te brengen. Deze slogan werd ni. gelanceerd op een ogenblik dat volwassen vrouwen enkel als elkaars aartsvijanden en concurrenten leerden omgaan. Vrouwen waren geen doel op zich, enkel een middel tot. Door allerlei geschriften, manifestaties, enz. werd duidelijk dat vrouwen meer met elkaar gemeenschappelijk hadden dan met de mannen die ze probeerden te veroveren. Er groeide een solidariteit die nieuw was en overweldigend. Vrouwen hadden ook niets te verliezen, enkel te winnen. Soms waren de gesprekken moeilijk: tegen wie vorm je deze gezamenlijke kracht? Tegen 'de' mannen? Wie zijn dat dan: je eigen echtgenoot, je vaste vriend, je zoon? je werkgever? Hoewel vele persoonlijke verhalen van vrouwen betrekking hadden op

mannen uit hun onmiddellijke omgeving, was het duidelijk voor de meesten dat het patriarchaat een maatschappelijk systeem was dat omver moest gegooid worden, maar hoe? Van bij het begin werd het Verlichtings-standpunt ingenomen: we moeten mannen overtuigen van het feit dat zij er als mens ook bij te winnen hebben als het patriarchaat, omvergegooid wordt.

Uiteraard waren niet alle mannen het hiermee eens, maar de echte breuklijnen onder de vrouwen ontstonden toen deze discussies ook nog ge-kleurd werden door etnische afkomst. Moesten de zwarte vrouwen, de migrantenvrouwen, eerder solidair zijn met hun (zwarte) man, of met de blanke vrouw? Men kan zeggen dat deze vraag de vrouwenbeweging uiteengescheurd heeft en verzwakt, meer dan de arbeiders/kapitaal tegenstellingen. Dit opende dan weer de deuren voor een meer individuele (of individualistische) opstelling binnen het feminisme. De tegenstelling die gebruikelijk is binnen elke sociale beweging of politieke partij, tussen de 'oude garde' en de 'nieuwe garde', doet zich ook voor binnen het feminisme. Opmerkelijk is dat, naar aanleiding van de jaarlijkse Vrouwendagen, waarop de hele Vlaamse vrouwenbeweging aanwezig is, toch nog grotendeels voor de 'oude' thema's wordt gekozen (arbeid, sociale zekerheid, migranten). De grote uitdaging voor de feministische beweging - zowel oud als nieuw- blijft nog steeds, deze vraagstukken op de politieke agenda te plaatsen, en dat lukt slechts met mondjesmaat. De reden hiervoor is niet zozeer gebrek aan eenheid of solidariteit binnen de beweging, maar het gebrek aan macht en machtsmiddelen, en de resistentie van het patriarchale, kapitalistische systeem.

Welke is dan nog de betekenis van de term 'solidariteit'? In de minimale zin kan men stellen 'coalitievorming ad hoc' (wat ook gebeurt); in de maximale zin kan en moet solidariteit inhouden dat de rangen gesloten worden, regionaal, nationaal en internationaal, rond feministische eisenprogramma's (dit gebeurt niet of te weinig). Hier kan Marx wel een richtsnoer bieden, maar geen blauwdruk. Het is onmogelijk te stellen 'vrouwen aller landen, verenigt u'. Daarvoor is de positie van vrouwen binnen het machtskader te verschillend. Toch moet het mogelijk zijn, over *de* grenzen heen, bepaalde deelprogramma's af te spreken, die dan per regio of land een andere invulling kunnen krijgen. Zo kan men denken aan het thema 'geweld op vrouwen' dat voor alle vrouwen van de wereld geldt, maar een andere concrete invulling krijgt. De vrouwenhandel lijkt bij uitstek een thema voor de internationale vrouwen-solidariteit. Het is ook dank zij die internationale vrouwenbeweging dat dit thema eindelijk politiek bespreekbaar gemaakt werd. Vraag is of dit probleem op die manier ook kan uitgeroeid worden; of het zwaar genoeg weegt op de politieke agenda's. Een Marxistische visie zou 'de vrouwenhandel' ook niet als geïsoleerd fenomeen behandelen, maar zou vandaar uit een

analyse maken van de machtstructuren in de samenleving. De cruciale vraag is dan niet 'welke maffia zit hier achter?' maar 'welke zijn de condities in de samenleving die vrouwenhandel mogelijk maken?' Meestal blijft deze laatste vraag achterwege, omdat ze zo het probleem veel dichterbij huis brengt en een zekere medeplichtigheid op tafel legt.

Conclusies

Als het juist is dat het feminisme tot nog toe vooral een liberaal feminisme is geweest, met de klemtoon op liberale interpretaties van vrijheid, gelijkheid en solidariteit, kan men de vraag stellen: wat heeft het Marxisme uiteindelijk bijgebracht aan het feminisme en omgekeerd, en dit zowel theoretisch als strategisch? Theoretisch is de belangrijkste bijdrage van het Marxisme ongetwijfeld het inzicht geweest in historische ontwikkelingen, inzicht in productie- en reproductieverhoudingen, inzicht in het belang van bewustzijn, macht en solidariteit. Waar de Marxistische analyse niet meer voldeed, was in het vijandbeeld. Men kon niet zomaar de klasse-analyse overdragen op de sekse-verhoudingen. Marx' concepten van uitbuiting en onderdrukking blijken hierdoor moeilijk bruikbaar. Kapitalisme en patriërchaat zijn duidelijk verweven met elkaar, maar op welke manier moeten ze dan toch samen én apart onderworpen worden aan analyse? Concepten als reproductie en vervreemding hadden wellicht meer te bieden aan feministen, maar hebben theoretisch nooit de plaats gekregen die ze hadden verdiend.

Strategisch is het moeilijk en zelfs niet wenselijk een ontwerp van strijd tegen het patriërchaat te maken naar het model van de klassenstrjd. We blijven dus zitten met cruciale, onbeantwoorde vragen, die ongetwijfeld in de toekomst een rol blijven spelen, en wellicht in toenemende mate, naarmate de tegenstellingen tussen arm en rijk, tussen mannen en vrouwen zich versterken.

Op een veel dieper niveau kan men stellen dat begrippen als vrijheid en gelijkheid altijd voorondersteld worden in marxistische analyses, maar, in de toepassing, meestal nogal vaag blijven. Daar ligt m.i. de grootste conceptuele uitdaging. Welke invulling kunnen we vandaag aan deze concepten geven die meer is dan de klassiek-liberale en neo-liberale invullingen? Hier raken we aan het fundamentele opzet van het progressieve feminisme: welk mensbeeld willen we eigenlijk? Welk soort samenleving? Hoe lossen we het dilemma op tussen vrijheid en gelijkheid, tussen de autonomie van het individu en het streven van een gemeenschap? M.i. moeten feministen deze wagen blijven stellen, vanuit hun collectieve historische kennis en ervaring. Aanzetten zijn er

stellen, vanuit hun collectieve historische kennis en ervaring. Aanzetten zijn er reeds, maar ze worden helaas zo makkelijk 'gerecupereerd' door de mainstream.

Een samenleving is een weefsel dat broos is en sterk tegelijkertijd.

De steeds fluctuerende interacties tussen mensen, de relaties tot 'de andere' geven zin aan het individu, en aan de groep. 'Empowerment' ligt in het individu in zijn/haar meest fundamentele relatie tot de andere, de anderen. Dat kan misschien de belangrijkste bijdrage zijn van het feminisme aan het Marxisme. Het is niet voldoende het 'persoonlijke' te betrekken bij het politieke. Het moet er een essentieel onderdeel van uitmaken.

Zo kan opnieuw de band gelegd worden naar de progressieve sociale bewegingen, zonder dat er moet gestreefd worden naar één alles-omvattende strategie zoals vroeger het geval was met de strategie van de arbeidersklasse. Vanuit het besef dat deze arbeidersklasse allang niet meer de enige hefboom is voor maatschappelijke veranderingen, moet er gezocht worden naar de kracht en de rijkdom van diverse groepen binnen de samenleving, die vanuit een gemeenschappelijk dynamisch perspectief (met bv. Marx als inspiratiebron) nog steeds die maatschappelijke strijd willen aangaan in de toekomst.

De puur theoretische vraagstelling over de relatie kapitalisme-patriarchaat kan dan een andere vorm krijgen: welke raakvlakken kunnen we vinden tussen (neo)marxisme en feminisme vandaag, zowel vanuit theoretisch als strategisch oogpunt, zodat beide mekaar -opnieuw- kunnen bevruchten. Vanuit feministische hoek is deze belangstelling aanwezig; vanuit marxistische hoek is het wellicht en hopelijk een nieuwe uitdaging.

Geselecteerde literatuur

Beneria L. & M.Roldan. *The Crossroads of Class & Gender. Industrial Homework, Subcontracting, and Household Dynamics in Mexico City.* University of Chicago Press, 1987.

Dex S. *The Sexual Division of Work. Conceptual Revolutions in the Social Sciences.* Harvester Press, 1985.

Dierckxsens W. *Reproductie van de arbeidskracht.* Sun, Nijmegen, 1982.

Harding S. (ed) *Feminism and Methodology.* Indiana University Press, 1987.

Hartmann H. 'The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union'. In L.Sargent. *Women and Revolution.* South End Press, Boston, 1981.

Keohane N., M.Z. Rosaldo, B. Gelpi (eds) *Feminist Theory: a Critique of Ideology*. University of Chicago Press, 1981.

Kuhn A. & A.M. Wolpe (eds) *Feminism and Materialism. Women and Modes of Production*. Routledge & Kegan, 1978.

MacKinnon C. *Toward a Feminist Theory of the State*. Harvard University Press, 1989.

O'Brien M. *The Politics of Reproduction*. Routledge & Kegan, 1981.

Stasse H., T. Mom, M. Eijkmans. *Staat en seksenstrijd: naar een feministische staatstheorie*. Sua, Amsterdam, 1982.

Zaretsky E. *Capitalism, the Family, and Personal Life*. Loaded Press, Santa Cruz, California, 1974.